

ДЖЕРЕЛА НАШОГО ГЕРОЇЗМУ

(духовна та мілітарна стійкість в українських народних думах і сучасність)

Набок Марина,

кандидат філологічних наук

ORCID ID 0000-0001-9422-730X

Сумський державний університет

вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40000, Україна

докторант

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна

m.nabok@drl.sumdu.edu.ua

Анотація. У статті на матеріалі українських народних дум розглядаються джерела героїзму українського народу. Увагу зосереджено на духовній та мілітарній стійкості епічних героїв дум, що є виразниками національного світорозуміння, заснованого на сприйнятті землі як священної, яка була передана предками й заповідана нащадкам зберегти її, на вірності Україні, козацькому шляхетному товариству, як архетипному колективному Великому Роду, на прагненні військової верстви до свободи й узвичаєному неприйнятті будь-якого насильства і зверхності над собою. Наголошено, що саме цим пояснюється в українців виняткова увага і повага до людської особистості й патріотизм, необхідність збереження повторюваних усталених позитивних циклів духовного й повсякденного буття українця з метою забезпечення тягlosti, безперервності і спадкоємності етносвідомості нації. Тому герої дум – вірці духовної, мілітарної стійкості, які виховали й передали у спадок ідею спротиву і боротьби, загартували національний дух мільйонам українців, в тому числі й воїнів-лицарів у російсько-українській війні 2022 р.

На цих підставах розкриваємо зміст ідеї Роду та Родовідповідності, яка трансформувалася в українських народних думах в поняття «нація», «держава». Відтак воїн (козак, лицар) в думовому епосі не лише той, хто в бою з шаблею чи то пістолем захищає рідну землю від ворога-завойовника. Воїн – це той, хто протистоїть будь-якій неправді, злу, насильству, які чиняться його нації, руйнують її як Великий Духовний та Ідейний Рід. Спадок від предків, який виформувався у досконалий національний характер, визначив той опорний космологічний духовний гарт, що закладений в українських лицарях й до сьогодні.

Ключові слова: українські народні думи, джерела героїзму, національна свідомість, традиція, духовна та мілітарна стійкість, лицарство.

SOURCES OF OUR HEROISM

(spiritual and military resilience in Ukrainian folk dumas and modernity)

Nabok Maryna,

PhD of Philological

ORCID ID 0000-0001-9422-730X

Sumy State University

2, Rimsky-Korsakov St., Sumy, 40000, Ukraine

Doctoral student

Lviv National University named after Ivan Franko

1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine

m.nabok@drl.sumdu.edu.ua

© Nabok M., 2022

***Annotation.** The source of heroism of the Ukrainian people is considered in the article based on the material of the Ukrainian folk's dumas. Attention is focused on the spiritual and military stability of the epic heroes of dumas, which are expressions of the national worldview, based on the perception of the land as sacred, which was handed down by ancestors and bequeathed to descendants to preserve it, on loyalty to Ukraine, the Cossack noble society, as an archetypal collective Great Family, on the desire of the military stratum for freedom and the habitual rejection of any violence and superiority over oneself. It is emphasized that this is what explains the exceptional attention and respect of the human personality and patriotism among Ukrainians, the need to preserve repeated established positive cycles of the Ukrainian's spiritual and everyday life in order to ensure the durability, continuity and continuity of the nation's ethnic consciousness. Therefore, the heroes of dumas are models of spiritual and military stability, who brought up and passed on the idea of resistance and struggle, hardened the national spirit of millions of Ukrainians, including the warriors-knights in the Russian-Ukrainian war of 2022.*

On this basis, we will reveal the meaning of the idea of the Family (Reed), which was transformed in the Ukrainian дума the concepts of «nation», «state». Therefore, the warrior (Cossack, knight) in the дума epic is not only the one who defends his native land from the conquering enemy in battle with a saber or a pistol. A warrior is one who opposes any untruth, evil, violence, which is perpetrated by his nation, destroys it as a Great Spiritual and Ideological Race. Inheritance from ancestors, which was formed into a perfect national character, determined that supporting cosmological spiritual heart, which is embedded in Ukrainian knights to this day.

***Keywords:** Ukrainian national dumas, sources, heroism, national consciousness, tradition, spiritual and military stability, chivalry.*

Вступ

З огляду на ті жорстокі випробування, які випали на долю українського народу, і з новою силою заявили про себе на фронтах російсько-українських воєн 2014 та 2022 років, винятково важливого значення набуває духовна та мілітарна стійкість наших предків, яка визначила основне ідейне спрямування українських народних дум і з покоління в покоління передавалася народними співцями-музикантами – кобзарями, бандуристами та лірниками, – гартувала нашу волю до свободи і незалежності. Значення це пояснюється ще й тим, що саме такий зміст нашого героїчного епосу та його спадкоємність в окупаційних властей викликали не просто побоювання чи то занепокоєння, а безмірну і жорстоку потребу викорінювати їх з духовного простору та свідомости українців як одну із загроз самому існуванню цих властей. Наслідки цього дають про себе знати й сьогодні: шкільні програми з української літератури, музики та співів, історії України навіть за обставин незалежності України не передбачають повноцінного вивчення дум та історії кобзарства і бандурного музикування, вони вилучені з національної свідомости українців, а в побуті лише за почину та зусиллями кобзарських братств без будь-якої підтримки держави лише починається відродження їх побутування як то було за раніших часів. Якнайпереконливіше це засвідчує історія нищення кобзарства.

Так, після придушення народно-визвольного повстання 1768 року проти польсько-шляхетського гноблення (Коліївщини) за те, як свідчить «Коденська книга», що «гайдамакам на бандурах грали», були скарані на смерть бандуристи Прокіп Скрыга з Остапова, Михайло, Сокового зять з Шаржиполя та Василь Варченко із Звенигородки. Переслідування і нищення кобзарів, бандуристів та лірників продовжувалось і за царського та комуно-советського режимів. Досить тут нагадати хоча б про так званий Кобзарський з'їзд, який нібито відбувся у Харкові на початку 30-х років минулого століття. Тоді до Харкова справді було запрошено близько 70-100 народних співців-музикантів, яких було вивезено з міста і знищено. Ці події стали основою кінофільму «Поводир» (докладніше про це читайте у книзі Костя Черемського «Повернення традиції. З історії нищення кобзарства» (1999). Але

й це не зламало кобзарів. «Я не боюсь тюрми і ката. Вони для мене не страшні. Страшніша тюрма у рідній хаті. Неволя в рідній стороні», – уже за брежнєвських часів виспівув у селах Чернігівщини та Сумщини кобзар Ігор Рачок, за що був ледь не запроторений до в'язниці.

Це формувало своєрідний «генетичний код», що обумовлювався особливостями світосприйняття і світорозуміння наших пращурів, народним світоглядом, що включає в себе явища як естетичного, так і психологічного, соціального, філософського характеру. Відповідно, ми можемо визначити умовну модель, схему творення естетико-філософського принципу пізнання кобзарями та їх слухачами навколишнього світу: *духовність* (дух, як носій життя із закладеним у ньому «генетичним кодом») – *естетичне споглядання* (співзвучність людського та природного через добро, красу, гармонію) – *етносвідомість* (етика, мораль, ідея протиположності та боротьби, естетика героїчного).

Матеріали та методи дослідження

На основі порівняльного методу, семантико-когнітивного аналізу та концепт-аналізу визначаються національні особливості світосприйняття, світорозуміння та світоствердження героїв українських народних дум, які вказують на відповідні джерела формування героїчного характеру українців. Увагу зосереджено на ролі творця і виконавця українських народних дум, трансформації мовних знаків національно маркованої лексики, що є виразом особливостей українського національного характеру, які формують внутрішню багату і духовно стійку особистість у протидії зовнішнім впливам. Завдяки структурно-генетичному методу ми з'ясуємо особливості архетипно-родоцентричних цінностей як джерела формування духовної та мілітарної стійкості; проаналізуємо природу світоглядних, естетичних, моральних, духовних цінностей; дослідимо діалектику становлення і формування національного світогляду та духовної і мілітарної стійкості української національно розвинутої особистості.

Обговорення

Важливе значення для розуміння духовної та мілітарної стійкості в українських народних думах мають праці з проблем козацької педагогіки. Так, Ю. Руденко визначає такі складові кодексу лицарської честі: непохитна вірність принципам народної моралі, духовності; відстоювання свободи і незалежності, народу, держави; уміння скрізь і всюди поступати благородно, виявляти лицарські чесноти; готовність боротися до загибелі за волю, честь і славу України; ненависть до ворогів, прагнення визволити рідний край від чужих заброд-завойовників; здатність відстоювати рідну мову, культуру, право бути господарем на власній землі; героїзм, подвижництво у праці і в бою в ім'я свободи і незалежності України (Руденко, 1994: 16). Одним із важливих складових становлення національного характеру, духовної та мілітарної стійкості є лицарство. Лицарство – це сукупність вироблених народом упродовж віків правил поведінки, національного розуміння честі, гідності, обов'язку і т. д. Ці якості національного характеру досить глибоко і повно розкриваються в українських народних думах, вони становлять основну мету козацької педагогіки, а відтак, утверджують вільнолюбність, готовність на самопожертву в ім'я України як основу лицарства, а відтак і патріотизму як ідеї загалом. На жаль, усвідомлення цієї основи в українській науковій думці відбувається за досить складних і суперечливих пошуків. Зокрема, для С. Безклубенка «національна ідея» – «болячка», що становить «хворобливу рису національного характеру» (Безклубенко, 2002: 22). Безпідставність такого твердження цілком очевидна. Адже, історичні умови склалися так, що українська нація жорстко і цинічно позбавлялась можливостей повнокровного соціального, духовно-морального розвитку і весь час потребувала свого утвердження. Тому маємо не нехтувати духовними цінностями, а навпаки, створювати ґрунт для особистісного самовизначення кожної людини, розвитку

національної самосвідомості, патріотизму і т. д. Відрадно, що саме на це спрямовують зусилля у своїх дослідженнях В. Дутчак «Традиційне кобзарство в середовищі української діаспори: історія і сучасність» (2017), П. Іванишин «Вулгарний «неоміфологізм»: від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка» (2001), К. Черемський «Шлях звичаю» (2002), І. Денисюк «Релікти лицарсько-дружинної та билинної поезії» (2003), М. Дмитренко «Українська фольклористика: історія, теорія, практика» (2001), О. Майборода «До питання про структуру і зміст національної ідеї» (2002), М. Набок «Національна спрямованість художньо-естетичного вираження соціальної стійкості в українських народних думках» (2022), «Національна стійкість в духовному просторі міжкультурного діалогу» (2022), Ж. Янковська, М. Набок «Національна своєрідність потрактування образу землі в українських народних думках та творчості Василя Стефаника: психологічний аспект» (2022) та інші вчені.

Результати дослідження

Головними персонажами українських народних дум є козаки, тому у зв'язку з цим звертаємо увагу на винятково мілітарне визначення цього слова. «Козаки» – це шляхетний орденський титул, суто національний визначник особливої суспільної станової приналежності, знак прийняття добровільної обітниць «моє понад-Я – у відреченні від себе», клейнод особистої присяги перед власним сумлінням, живим Богом, живою Вітчизною, рідною землею. Навіть за обставин тридцятирічного ув'язнення неволя викликає у них не розпач, а протест, формує їх характер і питомо національну громадянську позицію (Азьомов, 2022: 5). На основі визначених Ю. Руденком складових кодексу лицарської честі та інших складових лицарства ґрунтується національний характер, духовна та мілітарна стійкість героїв дум «Козак Голота», «Самійло Кішка», «Іван Коновченко Вдовиченко», «Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Острияницю», «Отаман Матяш старий», «Хмельницький та Барабаш», «Богдан Хмельницький і Василь Молдавський», «Іван Богун», «Білоцерківський мир і нове повстання проти польської шляхти», «Корсунська перемога» та ін.

Коли в Західній Європі лицар – це воїн, який мав бути із так званої благородної сім'ї, пов'язаний з класовими феодалними привілеями, то в українському фольклорі – це простий козак, який вільно гуляє степами, у боях з ворогами, у повсякденному житті виявляє названі вище чесноти. За всієї спорідненості лицаря західноєвропейського середньовіччя, українське лицарство глибоко закорінене в етнічні вояцькі особливості родоплемінного суспільства, бере в ньому свої початки. На ранньому етапі парубоцька верства ще не мала військової організації і керувалась подвійною, побутово-парубоцькою та лицарською етикою, все ж дотримувалась певних моральних настанов, спрямованих на плекання мужності, відваги та дисциплінованості. Коли ж звернутися до етимології слова «козак», то зазначимо, що смисл цього слова увібрав у себе первісне розуміння навколишнього світу і це дає змогу точніше окреслити суть природи козацтва. Так, чимало дослідників намагались пояснити це слово як запозичене. Нині воно трактується як суто праукраїнське, що мало коріння ще з часів держави артів. Тоді існувало слово «кес» (варіанти «кос», «касс»), що означало «меч». Слово «кесар» складалося із двох слів «кес» (меч) і «сар» (головний), і мало значення перший воїн. Переходячи в інші мови, воно набирало іншого звучання. Так, люди озброєні «кос» (мечами) були «косаками», звідси й слово «козак» (Братко-Кутинський, 2008: 82–85). Відтак, характер козаків відтворював істинне прагнення до боротьби, що було властиве пешому воїнові у ній, пройнятому поривом до перемоги, бажанням здобути собі славу, яка має бути вічною. «Слава не вмре, не поляже, отнині до віка!», – так закінчуються думи. У думках героїчного циклу не лише стверджується ідея боротьби, а й смерть сприймається як священнодійство. Слово «Січ» теж багато в чому виражає внутрішню суть козацтва. Традиційно його значення пояснювали як «сікти», «висікати» в розумінні рубати, висікати у важкодоступній лісовій місцевості місце,

придатне для життя. Але козацькі Січі будувались у степовій зоні і не стосувалися лісу, то, як зазначає Д. Яворницький, «обране місце для влаштування у ньому Січі вимагало штучних укріплень; для цього висікали десь поблизу наміченого для Січі місця товсті дерева, загострювали їх згори, осмолювали знизу і вбивали частоколом навколо якогось острова чи мису правильною підковою...» (Яворницький, 1990: 53). Однак слід взяти до уваги й інше трактування значення цього слова. «Січ» має своє коріння ще з «доскітських часів і утворене від слова «сік» («січ»), що у мові наших предків і їх родичів шумерів означало «удар» (Братко-Кутинський, 2008: 88). Тобто, Січ для козаків була центром організації швидкого відплатного удару. Отже, зміст слів «козак» та «Січ», що виражався у значенні першого воїна у швидкій відплатній реакції на удар, відповідав внутрішній суті характерів козаків і разом з тим творив своєрідність їх світосприйняття та жанрову оригінальність народних дум. Поряд з цим зазначимо, що із намаганнями удостоїти себе честі й слави шляхом стійких і вмотивованих дій, козаки організовували оборону від нападів і, відповідно, реакція захисту вимагала наносити відплатний удар. Тож козаки не були загарбниками, а були лише оборонцями рідної землі, віри й часті походи у турецькі землі здійснювались тільки за наявності небезпеки. До того ж, прагнення козаків до боротьби не мало у своєму змісті ідеології насильства. Наша національна символіка (тризуб, синьо-жовтий прапор), бойова символіка (прапори, герби, печатки козацьких старійшин тощо) виражають не агресивну ідеологію, а життєтворчу силу. Тому, маючи таку природну основу, українська ідеологія владу над життям доводила не відбиранням його, а утвердженням життєтворення і розбудови.

Які ж основні етнопсихологічні характеристики криються в національному характері українців? Трипільська пракультура залишила у спадок українцям «терплячість, мовчазну відвагу, скромність, ... впертість у досягненні мети і вміння стійко сприймати невдачі», «демократичний громадський устрій». Від понтійської пракультури «українці успадкували відвагу, ... творчий дух, ... потяг до різних спілок, громад, артілей». Готськими впливами визначалися «стійкість характеру, військова й державна дисципліна, дотримання угод, організованість». «Цікаве поєднання готизму з еллінізмом (понтійством) дало тип запорозького козака, який дивував іноземних істориків...». Київсько-руський первень визначив «дух волелюбності й національної гордості, ... глибокий український патріотизм» (Лозко, 2011: 512).

Відтак, простежимо вияви цих особливостей духовної та мілітарної стійкості в українському героїчному епосі. Так, в думі «Про смерть Івана Коновченка і похід проти татар», записаній М. Цертелевим від невідомого кобзаря на Миргородщині 1814 року, полковник Філоненко звинувачує не молодого Коновченка, а товаришів:

О це ви братци не добре зробили,

Що напилото козака гуляти пустили

(Українські народні думи, 1931: 29)

На причині невдачі в думі не наголошується, основною є мета, заснована на прагненні відстояти честь і славу козацького війська. До того ж, смерть у думках освячується і, головне, вона позбавлена тяжких фізичних мук.

У «Думі про Хведора Безродного», що її записав О. Русов від кобзаря О. Вересая, зазначається, що «Хведор Безродний, бездольний пробуває, порубаний, постріляний на рани смертельні не змагає» (Українські народні думи, 1931: 117). Далі в думі на фізичних болях увага не зосереджується, їх наче не існує, натомість наголошується на розумінні мети і дій Хведора Безродного: «Високою могилу висипали ... І премудрому лицарові славу учинили» (Українські народні думи, 1931: 117). Н. Кононенко трактує образи козаків як мучеників. «Саме те, що козаки страждали й гинули на війні, – пише вона, – було суголосним життям святих та поневірянням сиріт, що жебраки оповідали своїм слухачам... Саме через цей наголос на стражданнях козаки виступали в думках ніби в мантиях християнських мучеників: із звичайних людей вони перетворювалися на святих» (Кононенко 1993: 29). Козаки

аж ніяк не мученики, вони активні борці! Життя для них – не страждання, а активна дія, що є виявом світогляду, заснованого на священнодійстві народження, життя і смерті. Християнській ідеології «притаманна віра у вічне життя, але головна ідея зводиться до покірності, слухняності, відмови від земних благ, за які нібито людина отримує компенсацію в потойбічному світі» (Лозко, 1994: 19). Тому «якщо людина прожила благочестиво, її смерть – легка і швидка. Якщо ж грішна, то смерть тяжка і довга» (Зварич, 1993: 43). Цей спосіб мислення для козаків неприйнятний, адже вони аж ніяк не смиренні, активно діють, а не відсиджуються чи очікують чогось. Власне ця дієвість епічних героїв визначається епічним складом дум і впливає на їх характеристику, яка «здійснюється не драматично – постановкою особи в різних обставинах, а шляхом безпосереднього опису: оповідач або ж від себе робить коротку характеристику особи, або ж вкладає цю характеристику в мову іншого героя» (Лисовській, 1890: 19). Гетьман Потоцький, наприклад, має «розум жіночий» (дума «Про похід Богдана Хмельницького в Молдавію»), Юрасю Хмельницькому «не подобало над козаками гетьманувати, а подобало козацькі курені підмітати» (дума «Про смерть Богдана Хмельницького») тощо.

Скажімо, в думі «Козак Голота», записаній П. Кулішем у 1854 році на хуторі під Оржицею від лірника А. Никоненка із села Оржиці Полтавської губернії, розкривається характер героя через його дії і вчинки, зумовлені суто українським морально-етичним підґрунтям. Зауважимо, що козак Голота походить родом не з вищих верств українського суспільства. Це – представник простого народу, який за свій обов'язок обрав захист рідної йому землі. Смісл його життя не в тому, щоб просто жити, а в тому, для чого жити. Наповнення його буття високим духовним змістом – це складний процес становлення Голоти як лицаря.

Незважаючи на убогу зовнішність козака («Правда, на козакові шапка-бирка, / Зверху дірка, / Травою пошита, / Вітромь підбита, / Куди віє, туди й провіває, / Козака молодого прохоложає» (Українські народні думи, 1931: 9), він «Не боїтця ні огня, ні меча, ні третєго болота» (Українські народні думи, 1931: 9). Та й Д. Яворницький підкреслював, що «... не знали вони (козаки) розкоші ні в одязі, ні в прикрасах, ні в самій їжі, яку господар мав завжди одну і майже завжди однакову, ... на простоту і скромність у житті запорожці дивилися як на одну з найважливіших причин їх непереможності в боротьбі з ворогами» (Яворницький 1990: 9), що було виявом суто українського розуміння лицарства, сформованого упродовж віків. Це обумовило в характері козака духовну та мілітарну стійкість, устремління до спротиву і перемоги над ворогом. За умов цілісного і постійно зв'язку з народом, що суттєво помножило його життєвий досвід, Голота формується як людина, наділена незвичайною хоробрістю, що відтак зумовлює нехтування небезпекою. «Мешканці Малоросії не злі люди, вони віддають перевагу хоробрості над хитрощами, тоді як мешканці Великої Росії радше злі, ніж хоробрі» (Шерер Жан-Бенуа, 1994: 71), – писав з цього приводу французький дипломат Ж.-Б. Шерер.

Козак Голота вільний як соціально, так і духовно. Соціально, себто не маючи власної домівки, сім'ї, духовно – глибинно, з власної волі й потреб підпорядковуючись ідеям вищим, зокрема таким, як честь, гідність, відвага і т. ін. Він сприймає життя дійсним, таким, як воно є, що дає підстави діяти відповідно моральних норм української нації і, водночас, визначає його як людину честі та лицарської вдачі. Власне, різниця Голоти і татарина у поглядах на вищі ідеї, що розгортаються далі в діалозі-суперечці і переходять в діалог-боротьбу, створює обставини на основі яких виникають гострі суперечності, що виявляються в ряді подій, зображених у думі. Зазначимо, що вони є важливою формою розгортання конфлікту, в якому й продовжує розкриватись характер козака Голоти. Високоморальність дій, усвідомлення переваги добра над злом у виразно особистість козака Голоти, вільно спрямовує дії та вчинки героя на їх здійснення. Власний життєвий світ Голоти гармонізує із потребами української нації у свободі й незалежності. Він виборює право бути вільним, тому й

На присішкахъ ставъ,
Без міри пороху підсипає,
Татарину гостинця въ груди посилає.
Ой ще козакъ не примірівся,
А Татаринъ икъ лихий матері съ коня покотився
Вінъ ёму віри не донімає,
До ёго прибуває,
Келепомъ міжи плечі гримає,
Коли жь огледитця, ажь у ёго й духу немає!

(Українські народні думи, 1931: 10).

Маємо зазначити, що об'єктивний рух дійсності з її поворотами, життєвими обставинами створює так званий морально-психологічний стан обох героїв думи, а саме, зіткнення відваги і боягузтва, дисципліни і розбещеності. Ця сутність, як ми бачимо, веде до переростання розвитку ситуації в драматизм, який і був породжений характером конфлікту. Напружена тональність, пластичність зображення, діалог-суперечка, діалог-боротьба, портретні характеристики, поведінки героїв – все зображується у ході наростання драматичного сюжетного часу. Адже із самого початку розгортання подій у думі чітко зауважуємо загострення взаємин між виразниками різних поглядів, переконань, релігій тощо.

Чимало науковців у своїх поглядах на український народ висловлювали думки, що він занадто емоційний, м'який, щоб говорити про власне самостійну державу. Та історія дає чимало фактів, коли простий народ не лише захищав власну землю, а й часто домагався у своїх ватажків про наступні походи проти докучливих ворогів. Підтвердженням цьому є дума про «Козака Голоту», герой якої хоча і родом із низового селянства, але із яскраво вираженими ідеями державного самоздійснення України, а також спротив українського народу російським окупантам у нинішній російсько-українській війні.

Стійкість духу, тіла і віри характеризує героїв думи «Самійло Кішка», записаний П. Лукашевичем близько 20 липня 1832 року в Полтавській губернії від бандуриста І. Стрічки. Ця дума є найбільшою за обсягом і розповідає нам про втечу на галерах Самійла Кішки разом з козаками із турецького полону. Як зазначається у примітках до даної думи, Самійло Кішка брав участь у морських походах запорізьких козаків проти султанської Туреччини, був керівником повстання невольників на турецькій галері. І після звільнення його обрали гетьманом запорізьких козаків (Українські народні думи, 1972: 446). Вступна частина думи має розповідний характер і спрямовується оповідачем-виконавцем через призму тяжкого минулого невольників у теперішнє, де зосереджено основні дії героїв. Всі вчинки Самійла Кішки набувають морального характеру у взаємозв'язку із ставленням до відповідних подій та явищ. Так, особливості характерів українського гетьмана та Ляха Бутурлака чітко виражаються у їх життєвих спрямуваннях і т. д. Власне, маємо різні погляди на мораль, обов'язок, честь, гідність, а відтак і різні умови перебування на чужій території. Однак, їх єднає спільна земля, приналежність до однієї нації. У діалогах Самійла Кішки з Алканом Пашею та Ляхом Бутурлаком маємо відкритість його поведінки і взаємин. Коли Лях Бутурлак намагається нав'язати Самійлові Кішці чужу віру, то гетьман дає йому рішучу відповідь:

Ой, Ляше Бутурлаче, недовърку християнській!
Бодайже ты того не дождавъ,
Щобъ я въру Християнськую підъ нозъ топтав!
Хочъ буду до смерти бъду да неволю пріймати,
А буду въ земль Козацькій, голову хри
стіянську покладати:
Ваша вѣра погана,
Земля проклята

(Українські народні думи, 1927: 46).

Для гетьмана запорізького Самійла Кішки сказати правду, то значить вчинить благородно. Це закон його душі. Сила його духу як лицаря, сила високої моральності не дозволяють проміняти духовні цінності на матеріальні блага. Ця сила лякає увісні навіть Алкана Пашу. Бо ж сняться йому «турки-яничари порубані», «бідні невольники на волі», а самого Алкана Пашу «гетьман Кішка На три часті розтеряв». Тому-то Лях Бутурлак бідного невольника намагається

Сь ряду до ряду саджати,
По два, по три старьи кайданы и новьи исправляти,
На руки, на ноги надъвати сь ...
 кровь Християнськую
На землю проливати!
(Українські народні думи, 1927: 45).

Бажання звільнитися переростає у велику духовну силу, наполегливу боротьбу. Душевний стан Самійла Кішки у неволі не став пригніченим, а навпаки розвинувся у його безпосередньо стійких і наполегливих діях, рухах, динаміці боротьби, швидкості думки, а це говорить про рішучість його характеру. Це людина глибоко духовна, в основі якої лежить мужнє і активне сприйняття життя. А головне, в образах Самійла Кішки та козаків маємо спільність відчуттів співпереживання за долю батьківщини, поняття роду, яке представляє у собі ідею служіння народові.

Вдається Самійло Кішка і до деяких хитрощів, що є характерною прикметою лицаря-українця. Гетьман, зокрема, у своїх цілях оковиту горілку «То у рукава, то у пазуху, сквозь третю хусту додолу пускав» (Українські народні думи, 1927: 45), а після споювання Алкана Паші та знищення турків-яничар він «Половину Козаків до опочинь у оковы посадивь, А половину у Турецкое дорогое платье нарядивь» (Українські народні думи, 1927: 46).

Самійло Кішка не приймає ганебних умов задля порятунку, завдяки розуму, винахідливості, хоробрості він рятує себе та своїх козаків-невольників. Тим самим він нехтує своїм життям заради життя рідних йому побратимів. В основі таких дій лежить усталений звичай побратимства на Запорізькій Січі. З цього приводу Л. Залізняк говорив: «Оскільки всі члени комітету вважалися братами, масового поширення набув обряд побратимства. Різні козаки зверталися один до одного «братчику, брате», а січовиків звали «козацьке братство»» (Залізняк, 1994: 165–166). Саме так діє й Самійло Кішка.

Цікавим виступає образ Ляха Бутурлака після захвату козаками турецьких галер. Залишивши його живим, Самійло Кішка має від нього корисні поради, які й врятовують невольників. Дії Ляха Бутурлака, його мова спрямовані більше на збереження власного життя, ніж на щире покаяння за зраду. Художній прийом ступеневого звуження образу дає можливість всебічно розкрити його намагання будь-якою ціною зберегти своє становище. Так, якщо на початку думи Лях Бутурлак постає перед нами у ході розгортання подій і його образ емоційно насичений, то з розвитком сюжету ця насиченість поступово згасає, засвідчуючи повну пасивність героя. Саме така подача цього образу узагальнює узвичаєне народне уявлення про зрадників, де разом з осудом всеж-таки маємо і прояви благородства. Засвідчує ці прояви і повернення козаків на рідну землю, коли вони

А сребло, злато на три часті паювали:
Первую часть брали на церкви накладали:
На святого Межигорського Спаса,
На Трехтемировській монастырь,
На святую Съчовую Покровъ давали.
(Українські народні думи, 1927: 49)

Така лицарська чеснота як непохитна вірність принципам обов'язку, віри, духовності, народної моралі в цілому в такому разі надає ще виразнішого і місткішого епічного звучання характерам героїв і думі загалом.

Глибоким моральним змістом пройняті й думи «Івась Коновченко Вдовиченко», «Отаман Матяш старий», «Смерть козака в долині Кодимі», «Три брати самарські» та інші. Саме в них виражається тверда, переконлива життєва позиція рядового козацтва та вплив на них мудрих порад старшини. Відчуття поваги до рідної землі, духовну та мілітарну стійкість, ненависть до її ворогів та відстоювання своїх національних інтересів визначає ідейне спрямування та зміст загалом і дум «Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Остряницю», «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська перемога», «Іван Богун», «Білоцерківський мир і нове повстання проти польської шляхти» та інші.

Наприклад, в думі «Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Остряницю», яка була записана Ф. Дніпровським 23 вересня 1928 року у місті Харкові, в Центральному селянському домі від кобзаря П. Древиченка із села Малютини, лицарські чесноти козаків виражаються через протистояння добра зі злом, волі з неволею, правди з неправдою, честі, гідності з безсоромністю і принизливістю тощо. Пани-ляхи за рахунок поступливості і щедрості козаків-запорожців не допускали, щоб їздили в Січ бурлаки

Та й через пороги, –
Спорудили над Кодаком
Город – кріпосницю...
Іде бурлак чи комишник
Порогом – водою,
Його нове чуже військо
Й оддає в неволю
(Українські народні думи, 1972: 259)

Внутрішні пориви козаків не можуть призвичаїтись до могутності зла, тому за обов'язок вони мали протистояти цьому. Таким чином, курінний Сулима та хорунжий Павлюк «Добре ляхів частували – Військо вибили дощенту, Кодак зруйнували» (Українські народні думи, 1972: 453). Ненависть до ворогів тут, як бачимо, породжена свідомістю обов'язку, почуттям любові до народу, рідної землі, життям на благо втілення вищих духовних цінностей. Ця надзвичайна сила злякала Конєцпольського. Як зазначається у примітках до думи, «Станіслав Конєцпольський був великим польським магнатом в першій половині XVII ст. Тільки в районі Південного Бугу на Україні йому належало 740 сіл, 170 міст і містечок» (Українські народні думи, 1972: 453). Тому й взяв він «З козаків данину – хорунжого Павлюка Ще й Павла Сулиму ... Та й повезли у Варшаву ... на тяжкую муку-кару, Всім лихам на диво» (Українські народні думи, 1972: 260). Врятувавшись, Павлюк по поверненню на рідну землю не зупиняється на досягнутому, а «Знайшов собі побратима – Орла Остряницю». Втім, ми бачимо, що всемогутність прагнень, по суті, стає основою буття людини, а відчуття свободи, морального обов'язку дають право на власне незалежне життя. Так виявляється шляхетність та гідність козаків-воїнів. Вони ж бо є творцями держави і їх дії та вчинки відповідають духовним потребам нації.

Сила духу козацької голоти потребувала фізичної підтримки старшини, яка не змогла повністю оцінити їх прагнення, а відтак зазнала поразки. За того не стільки соціальний чинник служив причиною роздвоєності старшини із козацькою голою, скільки недоусвідомлена психологічна єдність між ними. І ось цей психологічний збіг умов не знаходить свого відображення у спільності їх дій. Використання композиційного принципу поляризації глибше розкриває протилежність точок зору героїв. Відтак, як і Сулима, так і Павлюк та Остряниця назвали свободу її власним ім'ям. Вона для них – все, заради чого потрібно було боротися і віддати за неї найдорожче – своє життя. Войовничість у свідомості козаків була тією невід'ємною рисою, що творила одну з основ національного світогляду, яка додавала народові силу, міць і впевненість у подальших діях. Таким чином, боротьба до загибелі є суттєвим чинником формування козака як лицаря.

Прикметною ознакою вияву лицарських чеснот, духовної та мілітарної стійкості гетьмана Богдана Хмельницького та рядового козацтва у боротьбі проти польської шляхти є дума «Корсунська перемога», записана М. Ніговським близько 1840 року в селі Красний Кут Харківської губернії від кобзаря М. Ригоренка. Вона відображає боротьбу і перемогу козаків під проводом Б. Хмельницького під Жовтими Водами. Ненависть до ворогів утворює козаків як лицарів і зумовлена намаганнями захистити свій народ від зла і безправ'я, від зверхності і знущань. Більше того, щоб примусити людину бути рабом, потрібно її думки, мислення повернути на невірний шлях, оперезати її путами примусу, тим самим принижуючи її честь і гідність. Для справжніх лицарів обмежити їх волю, то значить відібрати у них право на життя, затоптати їх власне «Я», винародовити як людей, з чим вони ніколи не можуть змиритися. Богдан Хмельницький своїм далекоглядним зором провідника впевнився у високих поривах його лицарів-козаків. Разом з цим, козаки мають виправдати довір'я Хмельницького, виявляючи тим самим і дисциплінованість свого духу, що є ознакою їх благородної крові. Тому запорожці

Підь городомь Корсунемь... станомь стали,

Підь Стеблевомь вони солодь замочили;

Ще й пива не зварили,

А вже козаки Хмельницького зь Ляхами барзо посварили.

(Українські народні думи, 1931: 167)

Дійсний зміст їх вчинків закладений і у послідовності розвитку цих вчинків, що в кінцевому наслідку дає додатні результати. Тому козаки-запорожці цікавляться у ляхів, чом вони їх не дожидають, їхнього пива не допивають, маючи на увазі, що не до кінця вони спробували на собі силу козацьку, яка ще далі вибухне з новою силою. Піднесені, мужні пориви козаків протистоять сумним мотивам пані-ляшки, яка втратила свого чоловіка. Цілісність прагнень героїв думи знаходить себе у легких змінах дій, їх мові і т. д.

У варіанті думи, записаній, наприклад, Копитьком у Золотоноші, ця легкість змін веде до розширення її художнього простору, бо дії з України поширюються і на Польщу. До того ж, цей художній простір у варіанті Копитька розгортається за допомогою таких прикметників, як дорога була барзо крута та барзо грузька, що вказує на важкодоступність до визначеної мети, чого немає у вище аналізованому варіанті. Дотримуючись послідовності своїх дій, козаки «... Ляхівь доганяли, Пана Потоцького піймали, якь барана зв'язали». Цим самим вони заявили своє право бути господарями на власній землі, здатність відстоювати свою культуру, мову, звичаї тощо. А козацькі закони та усталені порядки для них – це результат узвичаєного українського виховання. Це зауважував і Л. Залізник. «Повноправним січовим козаком можна було вважатися, лише засвоївши січові порядки, навчившись військовій справі, умінню узгоджувати свої дії з інтересами товариства, дотримуватися настанов старшини» (Українські народні думи, 1931: 167), – наголошував він. Тому Хмельницький говорить панові Потоцькому:

Гей, пане Потоцький!

Чомь у тебе й досі розумь жіноцький?

Не вмівь ти еси вь Каменськімь Подільці пробувати,

Печеного поросяти, куриці сь перцемь та зь шафраномь уживати,

А теперь не зумієшь ти зь нами, козаками воювати

И житнєї соломахи зь тузлукомь (уплітати)

(Українські народні думи, 1931: 167).

Глибокою думкою гетьмана Хмельницького про єдність нації переймаються і козаки. Втім, вона для них не тільки територіальна, а й внутрішня, моральна. Таким чином своїми діями і вчинками Хмельницький утвердив лицарський взірець вільної і незалежної людини. І ось цей дух високоідейного і високоморального провідника згуртовує рядове козацтво, спонукає його до національної боротьби. І вони перемагають в ім'я вільної і незалежної держави.

Аналізуючи думу «Хмельницький і Барабаш», записану П. Іващенком 13 червня 1874 року у місті Ніжені Чернігівської губернії від кобзаря П. Братиці із села Терешківки, наголосимо на тому, що лицарські чесноти гетьмана Б. Хмельницького розкриваються вже у протиставленні діям Барабаша. В діях та вчинках Хмельницького насамперед слід виділити його безмежну любов до рідної землі, обожнення її, що відтак, породили дисципліну, яка включає у себе внутрішнє єднання гетьмана із узвичаєним народним уявленням про матір-землю як про берегиню роду, нації. Цей зв'язок націлює людину до її призначення в житті. Цього ж бракує Барабашеві, який «був ... у городі Черкаському гетьманом» (Українські народні думи, 1931: 159). Тому й намагається Хмельницький відстояти своє право господаря, пропонуючи своєму кумові Барабашеві «козакам козацькі порядки давати» (Українські народні думи, 1931: 159). Відданість національній справі змушує майбутнього гетьмана йти на рішучі дії, коли Барабаш нехтує його пропозицією на свою ж користь. Та дисциплінований провідник знає, що неволя – гірше смерті, що для козаків вона є моральним спустошенням, першочерговою причиною винародовлення їх як людей, що мають вищі моральні якості, що рівень їх духовних запитів супроводжується життєтворчістю в ім'я нації. Ризикуючи власним життям і вдаючись до певних хитрощів, Хмельницький «У свого кума з лівої кишені ключі винімав, А з-під пояса шовковий платок висмикав, А з мизинного пальця щиро-злотий перстень знімав» (Українські народні думи, 1931: 159), для того, щоб пані Барабашева із шкатулки королівські листи віддала.

Багато науковців зауважувало, що «деякі козаки мали дивну надприродну силу, яка впливала на психіку ворога, і змушувала вивідувати у нього військові таємниці» (Губко, 1992: 55) тощо. Гетьман Хмельницький діяв саме так, бо мав «добрі мислі», а добрі тому, що мають волю до незалежності нації, в чому виявляється природна самостверджуваність, стійкість думок і почуттів.

Коли для Барабаша запропоноване ним зрадницьке життя було б насолодою, то для Хмельницького – наскрізною раною. Барабаш задоволений неволею, Хмельницький – навпаки. Він протестує проти неї, керуючись за того шляхетністю своїх принципів та ідеалів. Волелюбність козаків і гетьмана, породжені даними якостями, є виявом їх лицарського духу, який не дозволяє плюндрувати честь і гідність своєї нації. Ненависть Богдана Хмельницького набуває ще більшого масштабу, коли Барабаш не вміє оцінити його прагнення і все ж таки знову намагається обернути Хмельницького в раба, на що він гостро відповідає:

Ей, куме, куме, Барабашу, гетьману молодий!

Як будеш ти мині сіми словами досаджати,

Да вже я ж не зарікаюсь тобі з плеч як галку голову зняти,

Жону твою з дітьми живцем задавати,

Турському султану в подарунок одіслати.

(Українські народні думи, 1931: 159).

Воля гетьмана запорізького згуртовує козаків. Ця етнічна єдність обумовлюється суто українськими прагненнями, де певні людські дії передбачені розсудливістю, бажанням довести справу до кінця, оцінивши за цього згубність наслідків Барабашевого вчинку. Під керівництвом благородного і мудрого провідника зростає дієвість утвердження ідей рівності і свободи, моральна вагомість яких закладена у високій духовності наших предків, які втілювали у житті чистоту моральних принципів та ідеалів, відкидаючи брутальність, приниження, жорстокість. Певна річ, погодитися із власним приниженням, то значить визнати себе рабом, що цілком заперечувалася лицарями, людьми вельми волелюбними. Тому в думі Хмельницький – це уособлення добра, духовної стійкості, мужності, мудрості національного провідника, Барабаш же – носій зла, запроданства, він нездатний чинити спротиву злу, неправді, більше того, сам піддається їх впливу, адже відступив від звичаїв побратимства, укладу козацького життя загалом, зрадив їх. Надаючи, таким чином, культурної змістовності своїм діям, Хмельницький утверджує любов до

Батьківщини, свою здатність згуртувати народ, утвердити дисципліну розуму, тіла й духу, створити цілісність буття, стати взірцем моральності, а ще ширше – духовної досконалості, прикладом для наслідування. Саме своїм духовним натхненням, своїм походження, гетьман глибоко розвивав, удосконалював не лише своє життя, а й життя козаків, нації взагалі, що дає нам підставу оцінювати його і запорожців як істинних лицарів.

Висновки та перспективи

Тож, українські народні думи посідають чільне місце у розкритті лицарських звичаїв козаків-запорозців, утверджуючи, таким чином, їх духовну й мілітарну стійкість. Вони утвердили перевагу вироблених на цій основі цінностей, що стали основою їх життя. Лицарство сприяло розвитку тих людських чеснот, що були закладені нашими предками, чеснот, котрі народжувалися у благородного воїна відповідно дійсного буття. Народні звичаї, життя предків, козацьке виховання розкривають природу і зміст лицарської честі та гідності героїв епосу українського народу. Ми зазначили, що важливими показниками високого рівня розвитку козацької філософської системи є те, що вона обґрунтовувала як найвищі цінності людину, народ, національну державу. Це формувало духовну, мілітарну стійкість козацької громади й утверджувало соціальну стійкість селянської громади. Адже народ і нація є найвищою цілісністю, а кожна людина – її складова частина. У народних думках наголошується, що стійкість, цілісність і соборність нації залежить від того, чи усвідомлює кожен її представник необхідність згуртованості в міцну духовну спільноту. Дотримання законів збереження нації, української держави як цілісності було найвищою метою у житті козацької еліти, козацької громади. Відтак, непохитна вірність своїм принципам та ідеалам, благородство, нехтування небезпекою, ненависть до ворогів, героїзм, подвижництво, побратимство тощо творять основу моральності дій козаків-воїнів, героїв дум, формують цілісність уявлень і утверджують їх як лицарів – взірців духовної досконалості української людини, що й мають стати для наших сучасників прикладом для наслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Азьомов, 2022 – *Азьомов В.* Сім Великоднів на тиждень або Славень многовоскресності національної свідомості в думі «Маруся Богуславка». Архів В.Азьомова. С. 1–64.
- Безклубенко, 2002 – *Безклубенко С.* Національна ідея: сама по собі та в контексті загально-людських цінностей. Матеріали до української етнології. Випуск 2 (5). Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології. С. 25–29.
- Братко-Кутинський, 2008 – *Братко-Кутинський О.* Феномен України. Київ: Вечірній Київ, 2008.
- Губко, 1992 – *Губко О.* Кметь. Українська народна магія. Київ: 1992.
- Дутчак, 2017 – *Дутчак В.* Традиційне кобзарство в середовищі української діаспори: історія і сучасність. Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників: Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю / упоряд. К. П. Черемський. Харків: Видавець Олександр Савчук; НЦНК «Музей Івана Гончара», 2017. С. 129–144.
- Денисюк, 2003 – *Денисюк М.* «Релікти лицарсько-дружинної та билинної поезії». Слово і час. 2003. №1. С. 41–49.
- Дмитренко, 2001 – *Дмитренко М.* Українська фольклористика: історія, теорія, практика. Київ: «Народознавство», 2001.
- Зварич, 1993 – *Зварич С.* Смерть у системі народного світогляду. Родовід. 1993. № 5. С. 2–48.
- Іванишин, 2001 – *Іванишин П.* Вульгарний «неоміфологізм»: від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка. Дрогобич: «Відродження», 2001.

- Кононенко, 2001 – *Кононенко Н.* Епос та плач: про витоки української думи. Родовід. 1993. № 6. С. 27-30.
- Лисовскій, 1890 – *Лисовскій А.* Опыт изучения малорусских думь. Издание Полтавскаго губернскаго статистическаго комитета. Полтава: Типографія Губернскаго Правленія, 1890.
- Лозко, 1994 – *Лозко Г.* Українське язичництво. Київ: Український центр духовної культури, 1994.
- Лозко, 2011 – *Лозко Г.* Українське народознавство. Тернопіль: Мандрівець, 2011.
- Майборода, 2002 – *Майборода О.* До питання про структуру і зміст національної ідеї. Матеріали до української етнології. Випуск 2 (5). Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології, 2002. С. 147–153.
- Набок, 2022 – *Набок М.* Національна спрямованість художньо-естетичного вираження соціальної стійкості в українських народних думках. Гуманітарні засади соціальної стійкості людини в громаді: колективна монографія. Суми: Вид-во СумДУ, 2022.
- Набок, 2022 – *Набок М.* Національна стійкість в духовному просторі міжкультурного діалогу: колективна монографія. Підвищення рівня життя в умовах турбулентності: глобальні та локальні аспекти. Ополе, 2022.
- Руденко, 1994 – *Руденко Ю.* Українська козацька педагогіка: відродження, пошуки, перспективи. Рідна школа. 1994. № 5. С. 13–18.
- Українські народні думи. Том другий корпусу, Тексти №№ 14–33 і вступ Катерини Грушевської. Харків, Київ: Пролетар, 1931.
- Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти № № 1–13 і вступ Катерини Грушевської. Харків: Державне видавництво України, 1927.
- Українські народні думи. Москва: Наука, 1972.
- Черемський, 2002 – *Черемський К.* Шлях звичаю. Київ: «Глас», 2002.
- Шерер Жан-Бенуа, 1994 – *Шерер Жан-Бенуа.* «Літопис Малоросії» або історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії. Київ: 1994.
- Яворницький, 1990 – *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. Львів: Світ, 1990.
- Янковська, Набок, 2022 – *Янковська Ж., Набок М.* Національна своєрідність потрактування образу землі в українських народних думках та творчості Василя Стефаника: психологічний аспект. *Rusin.* 2022. № 67. С. 304–325. DOI: 10.17223/18572685/67/17

REFERENCES

- Azomov, 2022 – *Azomov V.* Sim Velykodniv na tyzhden abo Slaven mnohovoskresnosti natsionalnoi svidomosti v dumі «Marusia Bohuslavka». Arkhiv V.Azomova. S. 1–64 [in Ukrainian]
- Bezklubenko, 2002 – *Bezklubenko S.* Natsionalna ideia: sama po sobi ta v konteksti zahalno-liudskykh tsinnosti. Materialy do ukrainskoi etnologii. Vypusk 2 (5). Kyiv: Instytut mystetstvosnavstva, folklorystyky ta etnologii. S. 25–29 [in Ukrainian]
- Bratko-Kutynskiy, 2008 – *Bratko-Kutynskiy O.* Fenomen Ukrainy. Kyiv: Vechirniy Kyiv, 2008.
- Hubko, 1992 – *Hubko O.* Kmet. Ukrainska narodna mahiia. Kyiv: 1992 [in Ukrainian]
- Dutchak, 2017 – *Dutchak V.* Tradytsiine kobzarstvo v seredovyshchi ukrainskoi diaspory: istoriia i suchasnist. Tradytsiini muzychni instrumenty kobzariv i lirnykiv: Materialy naukovy-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu / uporiad. K. P. Cheremskiy. Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk; NTsNK «Muzei Ivana Hochara», 2017. S. 129–144 [in Ukrainian]
- Denysiuk, 2003 – *Denysiuk M.* «Relikty lytsarsko-druzhynnoi ta bylynnoi poezii». Slovo i chas. 2003. №1. S. 41–49 [in Ukrainian]
- Dmytrenko, 2001 – *Dmytrenko M.* Ukrainska folklorystyka: istoriia, teoriia, praktyka. Kyiv: «Narodoznavstvo», 2001 [in Ukrainian]

- Zvarych, 1993 – *Zvarych S.* Smert u systemi narodnoho svitohliadu. Rodovid. 1993. № 5. S. 2–48.
- Ivanyshyn, 2001 – *Ivanyshyn P.* Vulharnyi «neomifolohizm»: vid interpretatsii do falsyfikatsii T. Shevchenka. Drohobych: «Vidrodzhennia», 2001 [in Ukrainian]
- Kononenko, 2001 – Kononenko N. Epos ta plach: pro vytoky ukrainskoi dumy. Ro-do-vid. 1993. № 6. S. 27–30 [in Ukrainian]
- Lysovskii, 1890 – Lysovskii A. Опытъ yzucheniia maloruskykhъ dumъ. Yzдание Poltavskaho hubernskaho statystycheskoho komyteta. Poltava: Typohrafiia Hubernskaho Pravleniia, 1890.
- Lozko, 1994 – *Lozko H.* Ukrainske yazychnytstvo. Kyiv: Ukrainskyi tsentr dukhovnoi kultury, 1994 [in Ukrainian]
- Lozko, 2011 – *Lozko H.* Ukrainske narodoznavstvo. Ternopil: Mandrivets, 2011 [in Ukrainian]
- Maiboroda, 2002 – *Maiboroda O.* Do pytannia pro strukturu i zmist natsionalnoi idei. Materialy do ukrainskoi etnologii. Vypusk 2 (5). Kyiv: Instytut mystetstvovnavstva, folklorystyky ta etnologii, 2002. S. 147–153 [in Ukrainian]
- Nabok, 2022 – *Nabok M.* Natsionalna spriamovanist khudozhno-estetychnoho vyrazhennia sotsialnoi stiikosti v ukrainskykh narodnykh dumakh. Humanitarni zasady sotsialnoi stiikosti liudyny v hromadi: kolektyvna monohrafiia. Sumy: Vyd-vo SumDU, 2022 [in Ukrainian]
- Nabok, 2022 – *Nabok M.* Natsionalna stiikist v dukhovnomu prostori mizhkulturnoho dialohu: kolektyvna monohrafiia. Pidvyshchennia rivnia zhyttia v umovakh turbulentnosti: hlobalni ta lokalni aspekty. Opolie, 2022 [in Ukrainian]
- Rudenko, 1994 – *Rudenko Yu.* Ukrainska kozatska pedahohika: vidrodzhennia, poshuky, perspektyvy. Ridna shkola. 1994. № 5. S. 13–18 [in Ukrainian]
- Ukrainski narodni dumy. Tom druhyi korpusu, Teksty №№ 14–33 i vstup Kateryny Hrushevskoi. Kharkiv, Kyiv: Proletar, 1931 [in Ukrainian]
- Ukrainski narodni dumy. Tom pershyi korpusu. Teksty № № 1–13 i vstup Kateryny Hrushevskoi. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1927 [in Ukrainian]
- Ukrainski narodni dumy. Moskva: Nauka, 1972 [in Ukrainian]
- Cheremskiy, 2002 – *Cheremskiy K.* Shliakh zvychaiu. Kyiv: «Hlas», 2002 [in Ukrainian]
- Sherer Zhan-Benua, 1994 – Sherer Zhan-Benua. «Litopys Malorosii» abo istoriia kozakiv-zaporozhtsiv ta kozakiv Ukrainy, abo Malorosii. Kyiv: 1994 [in Ukrainian]
- Yavornytskyi, 1990 – *Yavornytskyi D.* Istoriia zaporizkykh kozakiv. Lviv: Svit, 1990 [in Ukrainian]
- Yankovska, Nabok, 2022 – *Yankovska Zh., Nabok M.* Natsionalna svoieridnist potraktuvannia obrazu zemli v ukrainskykh narodnykh dumakh ta tvorchosti Vasylia Stefanyka: psykholohichni aspekt. Rusin. 2022. № 67. S. 304–325. DOI: 10.17223/18572685/67/17 [in Ukrainian]

Received: 10 July, 2022